

Деменчук О. В.,

Рівненський інститут слов'янознавства Київського славістичного університету

РЕГУЛЯРНА БАГАТОЗНАЧНІСТЬ ДИСКОМФОРТНИХ ЕКСПЕРІЄТИВІВ (на матеріалі лексики чуттєвого сприйняття української та польської мов)

Стаття присвячена дослідженню регулярної багатозначності експерієтивів на позначення ситуації дискомфорту відчуттів. З'ясовуються особливості семантичного потенціалу "дискомфортних" іменників української та польської мов, визначається динаміка розвитку їх семантичної парадигми.

Ключові слова: тематичний клас, регулярна багатозначність, експерієтив, аргументна схема, реляційний вимір, актанти.

Статья посвящена исследованию регулярной многозначности эксперієтивов, обозначающих ситуацию дискомфорта ощущений. Выясняются особенности семантического потенциала "дискомфортных" существительных украинского и польского языков, определяется динамика развития их семантической парадигмы.

Ключевые слова: тематический класс, регулярная многозначность, эксперієтив, аргументная схема, реляционное измерение, актанти.

The article focuses on the regular polysemy of experiential lexicon, denoting the situation of discomfort sensations. The peculiarities of the Ukrainian and Polish discomfort nouns semantic potential are ascertained, as well as the dynamics of their semantic paradigm development are determined.

Key words: thematic class, regular polysemy, experiential lexicon, argument schema, relational dimension, actant.

Регулярна багатозначність експерієтивів (лексика чуттєвого сприйняття) як динамічний феномен розглядалася в аспекті: регулярних семантичних зв'язків (Ю.Д. Апресян, О.В. Падучева, О.О. Тараненко), параметрів діатетичного та категоріального зсувів (Г.І. Кустова, Р.І. Розіна), базових когнітивних стратегій прототипового сценарію фрейму (Г.А. Залізник, В.М. Телія, R. Langacker). Відповідно до зазначених аспектів виокремлювалися моделі регулярної багатозначності окремих експерієтивів, розглядалася специфіка реалізації основних механізмів їх семантичної деривації, з'ясовувалися основні стратегії розширення похідних значень. У перспективі побудови динамічної моделі значення, що моделюється за зразком комплексу ієрархічно упорядкованих семантичних репрезентацій різних мовних вимірів (див. [2]), необхідним і доцільним є аналіз регулярної багатозначності окремих тематичних класів експерієтивів лексики.

Мета розвідки – описати регулярну багатозначність лексики чуттєвого сприйняття тематичного класу дискомфорту відчуттів, з'ясувати особливості семантичного потенціалу та динаміку розвитку їх семантичної парадигми.

Об'єктом дослідження слугуватимуть іменники на позначення фізіологічних незручностей, які виникають у людини як результат: (а) розладу (дисфункції) в її внутрішніх системах (*печія, нудота, свербіж; zgaga, mdłość, nudność, swędzenie*); (б) відсутності необхідних для її життєдіяльності умов (*спрага, жага, голод; pragnienie, głód, laknienie*)¹.

Аналіз регулярної багатозначності "дискомфортних" експерієтивів проводитиметься із врахуванням параметрів реляційного виміру, що передбачає встановлення особливостей морфолого-синтаксичних позицій учасників відповідно до тих синтаксичних відношень, які ці учасники реалізують у межах заданої ситуацією конструкції. Доцільність аналізу семантичної деривації іменника за параметрами саме реляційного виміру зумовлений чинником широкого синтаксичного застосування іменника, оскільки "в реченні він здатен виступати практично у будь-якій синтаксичній ролі, позначаючи агента дії і щось, що піддається дії, адресата дії і його знаряддя тощо" [4, с. 85].

Модель прототипової ситуації, яку описують "дискомфортні" іменники має такий набір спільних семантичних компонентів:

(а) Суб'єкт відчуває дискомфорт, оскільки виникає реакція на Об'єкт розладу (*Вона відчуває нудоту*) або необхідність задовольнити Об'єкт бажання (*Він відчуває спрагу*);

(б) Об'єкт зумовлює у Суб'єкта відчуття дискомфорту у певний спосіб каузації (*Їїго палила спрага*) або вияву (*Нудота підступала до горла*);

(в) Об'єкт спричинюється до змін стану Суб'єкта (*У мене у роті пересохло від спраги*);

(г) Об'єкт може бути каузований (ініційований *Сік викликав нудоту*, пролонгований *Сік загострив печію* або нейтралізований *Сік утамував голод та спрагу*) іншим Об'єктом.

Відповідно до моделі прототипової ситуації "дискомфортні" експерієтиви реалізують аргументну схему каузативно-субперцептивного типу у форматі перехідних конструкцій: способу каузації – *У (Експерієнт) каузує (палить, мучить, допикає) Х (Експерієнціал)*; каузації наслідку за ознакою "нейтралізації" – *У каузує (утамовує, стримує, приглушує) У (Експерієнт)*, "пролонгації" – *У каузує (загострює, посилює) У (Експерієнт)*, "ініціації" – *У каузує (викликає, збуджує) У (Експерієнт)* та неперехідної конструкції каузації наслідку – *У каузує (доводить до, призводить до) У (Експерієнт)*.

Ситуація, яку кодує каузативно-субперцептивна схема, осмислюється у перспективі двох семантичних компонентів прототипової ситуації: "Об'єкт зумовлює у Суб'єкта відчуття дискомфорту у певний спосіб каузації" та "Об'єкт може бути каузований іншим Об'єктом". Обидва компоненти представляють каузацію дискомфортного

¹ Очевидно, що поділ слів, які позначають фізіологічні незручності, зумовлений чинником здвоєного *genus proximum*. Зокрема, в [7, с. 243] вершиною значення слова голод визнається диз'юнкція компонентів 'бажання їсти і відчуття, коли хочеться їсти'.

стану таким, що зумовлений чинником певного контролера каузації. Однак, якщо у першому випадку контролером каузації є власне експерієнція (*печія, нудота, голод* тощо), то у другому – це об'єкт, що спричиняється до вияву цієї експерієнції. Коли обидва компоненти входять у перспективу того ж концепту ситуації, вони відповідно розподіляються за ознаками базових семантичних ролей Каузатора та Фонового Каузатора, пор.: *Після оселедця* (Фоновий Каузатор), *що ним снідали хлопці, мучила спрага* (Каузатор) [6, с. 595]. Позатим, між зазначеними семантичними компонентами та конструкціями, що втілюють ці компоненти, є істотна різниця.

Перший компонент, втілюючись у вигляді конструкції способу каузації, акцентує увагу на способі каузації дискомфортного стану Експерієнцера. Ознака 'спосіб каузації' є ключовою ознакою тематичного класу дієслів, внутрішня форма яких вказує на те, яким чином експерієнція впливає на суб'єкт чуттєвого сприйняття і викликає у нього дискомфортні відчуття, пор.: *Вода кругом човна ще більше дражнила його; печія й смага ще гірше пекла його в грудях, у горлі* [6, с. 348–349]: *Glód skreca kiszki, szarpie wnetrzności* [10]. Власне на основі ознаки способу каузації каузативно-субперцептивна схема реалізує свій дериваційний потенціал, пор.: *згага* – "пристрасне бажання, жадоба чого-небудь; жага": *Дика, непереможна згага життя палить всередині, сповняє усю його істоту ...* [6, с. 507] (*палити* – "дуже хвилювати, непокоїти, мучити (про певні відчуття, переживання і т. ін.)" [6, с. 28]). Реалізуючи сценарій "каузація емоційного стану", каузативно-субперцептивна схема без перешкод "прописує" тематичне дієслово, яке так чи інакше вказує на спосіб каузації (у нашому випадку емоційного) стану справ. Такого типу перенесення здійснюється на основі денотативної аналогії¹ за параметром зміни таксономічної характеристики учасника: ФІЗІОЛОГІЧНЕ БАЖАННЯ vs. ЕМОЦІЙНЕ БАЖАННЯ.

На рівні параметрів реляційного виміру деривація засвідчує зміну граматичного таксону гіперролі Експерієнт за семантичними ознаками лексико-граматичного розряду іменника *статичність* (*статальність*) vs. *динамічність*.

Статальність представляє експерієнціальну ситуацію в аспекті зв'язаності статичної ознаки та її носія². З цієї перспективи вихідна конструкція – конструкція каузації способу, зокрема в аспекті експерієнтива *спрага* – "сильне бажання пити": *Її палила спрага, вона ледве-не-ледве зволілася з постелі, принесла собі води, напилася* [6, с. 595], осмислюється такою, що реалізує сценарій актуального статичного стану справ. При цьому ознака 'бажання', як асертивний компонент семантики експерієнтива, осмислюється у перспективі інактивного носія статичної ознаки, що загалом кваліфікує феномен бажання як неконтрольований, довільний стан суб'єкта чуттєвого сприйняття. Пор.: "Це поза волею людини бажати або не бажати щось, бажане Р разом з його відчуттям-оцінкою "представляються" розуму С незалежно від його волі або навіть проти його волі" [8, с. 295]. Власне поєднання актуального та неконтрольованого³ створює передумову непередбачуваного результату, негативної оцінки, і, як результат, вияву дискомфортичних відчуттів у внутрішньому світі Експерієнцера, пор.: *Dokuczliwe swędzenie gojących się ran* [11].

Похідна конструкція переводить статичну ситуацію у режим агентивної статальності, в якій бажання осмислюється як динамічний феномен, оскільки, як вважають, засвідчує "результат дії якоїсь важко визначуваної сили, присутність якої людина відчуває у собі" [1, с. 480]. Такого типу стан справ до певної міри можна вважати контрольованим у тому сенсі, що дії справжнього (Експерієнта) та фіктивного (Експерієнціала) контролерів підпорядковані спільній меті, пор.: *спрага* – "перен. велике бажання чого-небудь; прагнення до чогось": *Хлопців розбирає спрага: – Розкажіть про плавання... Як ви капітаном стали?* [6, с. 595] (*прагнення* – "сильне бажання, потяг до здійснення чого-небудь" [6, с. 510]).

Другий компонент, набуваючи іпостасі перехідної або неперехідної конструкції каузації наслідку, вказує на стадію каузації або фазу каузації дискомфортного стану Експерієнцера.

Стадія каузації – це фіксований момент, який засвідчує зумовленість дискомфортного стану в інтервалі певного періоду часу – "часу спостереження" (див. [5, с. 296]), пор.: *Zapach pieluch wiszących przy garnkach doprowadził do mdłości i wymiotów* [10] – стадія каузації у цьому випадку може бути осмислена у перспективі двох показників: Пунктива, якщо ситуація кваліфікується як миттєва подія, або Комплетива, якщо у фокусі уваги ознака досягнення природної межі. Така невизначеність зумовлена чинником реакцій, які суб'єкт чуттєвого сприйняття може виявляти щодо властивості певного субперцептивного подразника. Один суб'єкт може бути більш стійким до певного типу стимулу (і тоді його реакція кваліфікуватиметься як відтермінований результат), інший – менш вибагливим (і тому виявлятиме миттєву реакцію на стимул). У будь-якому випадку суб'єкт "приречений" на кінцевий результат, оскільки не в стані контролювати фізіологічний поклик.

Як і у попередньому випадку, вихідна ситуація оцінюється з перспективи інактивного суб'єкта за ознаками довільності та неконтрольованості. Осмислення ситуації у режимі контрольованої агентивності створює передумову для реалізації похідного значення за ознакою каузації емоційного стану, пор.: *BTW dołączam się do prośby Piotra Pyclika o jakieś screeny z nowego frontendu – jestem nowym userem Joggera, a już stary doprowadził mnie parę razy do mdłości* (Dziudek). Контрольованість у цьому випадку кваліфікується як властивість раціонально осмислювати свої вчинки. Каузація емоційного стану лише засвідчує факт небажання Експерієнцера прикладати ментальні зусилля, щоб протистояти впливові контролера каузації, і свідчить, скоріше за все, про суб'єктивну заангажованість

¹ Про те, що деривація базується на відношенні саме денотативної аналогії, свідчить той факт, що експерієнціальні учасники вихідної та похідної конструкції зберігають ту ж денотативну якість: належать до експерієнціальних систем суб'єкта чуттєвого сприйняття та чинять вплив того ж типу – експерієнціальний.

² Залежно від ступеня зв'язаності статичної ознаки та її носія (ступеня стабільності позначуваної у часі ознаки) статичні ситуації поділяються на три групи: постійні, що включають незмінні параметри об'єктів, відношення невідчужуваної належності, просторові розташування об'єктів, що не переміщуються, властивості та співвідношення абстрактних об'єктів і класів; стійкі, що вказують на уміння, навички, схильність (диспозиції), стійкі емоційні та інтелектуальні відношення; тимчасові, що є актуальними протягом якогось конкретного обмеженого періоду часу і характеризують лише одну зі "стадій" існування носія певного стану [3, с. 428–429].

³ Пор.: "Актуально в бажанні немає нічого приємного" [8, с. 295].

суб'єкта (адже об'єктивно стара версія відеогри не має властивостей спричинювати певний емоційний стан¹). З цієї перспективи логічним виглядає вживання дієслова в ітеративному значенні (*parę razy*), яке фіксує точку “мінімального ступеня вияву властивості суб'єкта” на шкалі регулярно повторюваної ситуації².

Якщо неперехідна конструкція описує дискомфортний стан у певному (виокремленому) часовому фрагменті спостереження і тому лише гіпотетично допускає існування інших часових інтервалів, то перехідна конструкція вводить у фокус уваги фрагмент, який реально співвіднесений з іншим фрагментом (така співвіднесеність кваліфікується у термінах фазових значень, див. [5, с. 307]). З цієї перспективи фаза каузації як ознака перехідної конструкції каузації наслідку засвідчує факт зумовленості дискомфортного стану Експерієнцера стосовно більш раннього моменту часу, пор.: *Stone śledzie wywołały pragnienie* – У момент T_1 Y (*pragnienie*) не існував; Z казував Y , і в момент T_2 Y існує (див. [1, с. 75]).

Перехідна конструкція представляє стан справ таким, що реалізується в інтервалі довготривалого проміжку часу, який охоплює суміжні (попередній та актуальний) часові інтервали. Саме з цієї причини каузація дискомфорного стану, яку представляє перехідна конструкція, не передбачає ані миттєвого наслідку, пор.: *“Солоні оселедці (раптово, зненацька, відразу) викликали спрагу*, ані відтермінованого результату, пор.: *“Солоні оселедці (нарешті, під кінець, кінець кінцем) викликали спрагу*).

Основна ідея перехідної конструкції каузації наслідку – представити ситуацію як новий стан справ, що виник як результат переривання поточного стану справ. У такому ракурсі контролер каузації осмислюється як суб'єкт вторгнення, що викликає збій в експерієнціальних системах суб'єкта чуттєвого сприйняття. У фізіологічних системах Експерієнцера такий збій, скоріше за все, є деструктивним, оскільки його наслідком є певні фізіологічні дисфункції, неприємні відчуття і, як результат, негативний дискомфорт. В інтелектуальних системах такий збій, навпаки, може бути креативним, наприклад, у ситуації стимулювання ментальних зусиль Експерієнцера, пор.: *Trunek rozwiązywał mi usta, podniecał dowcip i zapomniane wywoływał obrazy* [10]. Саме ознаки деструктивізму і креативізму визначають дериваційні стратегії цільової конструкції каузації наслідку. Реалізовані на основі імплікативних семантичних відношень³, такі стратегії засвідчують залучення актанта за ознаками: креативного, пор.: *wywoływać podziw, zachwył, entuzjazm, wzruszenie, zainteresowanie, uśmiech, dyskusję, polemikę*, або деструктивного, пор.: *wywołać skandal, zgorzienie, niezadowolenie, oburzenie, panikę, popłoch, sprzeciw, kłótnię, awanturę, bójkę, zamęt, rozruchy, rewolucję, wojnę*, експерієнціального наслідку.

Розподілена у перспективі каузативно-субперцептивної схеми, семантична деривація дискомфорних експерієнтів використовує стратегії актантних та імплікативних семантичних відношень. Кожна зі стратегій співвідносить вихідну і цільову ситуації та відповідно конструкції, які їх втілюють, за ознакою характеристики учасника або стану справ загалом.

Основним дериваційним типом, який використовує каузативно-субперцептивна схема, є тип актантних семантичних відношень, що регламентують введення у концепт ситуації “дискомфортний стан” додаткового учасника за ознакою “контролер каузації”. Залежно від типу каузатора, схема вибудовує сценарій зумовленості дискомфорного стану у форматі двох конструкцій: способу каузації та каузації наслідку. Обидві конструкції представляють ситуацію дискомфорту у перспективі неконтрольованих дій каузатора. Однак, якщо для конструкції способу каузації такі дії осмислюються у перспективі актуально статичного стану справ, то для конструкції каузації наслідку – в аспекті певного часового інтервалу. З цієї перспективи дериваційні стратегії виявляють дещо відмінні і водночас подібні сценарії похідності: конструкція способу каузації розвивається у напрямку переведення власне статичної ситуації у режим агентивної сталатальності на основі відношення денотативної аналогії; конструкція каузації наслідку засвідчує перехід у режим контрольованої агентивності на основі категоріальних відношень або оцінних імплікацій деструктивного / креативного наслідку.

З'ясувати цілісну картину динаміки дискомфорних експерієнтів в обсязі пізнавальної цінності учасників ситуації “експерієнціальність”, визначити способи та засоби кодування експерієнціальної інформації семантикою дискомфорних експерієнтів, встановити схему розподілу цієї інформації у семантичному просторі лексики чуттєвого сприйняття вимагає проведення зіставного аналізу експерієнціальної лексики на позначення ситуації дискомфорних відчуттів неспоріднених (різноструктурних) мов.

Література:

1. Апресян Ю. Д. Избранные труды : В 2 т. / Апресян Ю. Д. – М. : Языки русской культуры, 1995. – Т. 1 : Лексическая семантика. – 472 с. ; – Т. 2 : Интегральное описание языка и системная лексикография. – 767 с.
2. Деменчук О. В. Динамічні моделі семантичного опису лексики / О. В. Деменчук // Мовознавство. – 2011. – № 1. – С. 13-28.
3. Князев Ю. П. Грамматическая семантика: Русский язык в типологической перспективе / Князев Ю. П. – М. : Языки славянских культур, 2007. – 704 с. – (Studia Philologica).
4. Кубрякова Е. С. Части речи в ономаσιологическом освещении / Кубрякова Е. С. – Изд. 2-е. – М. : ЛКИ, 2008. – 120 с.

¹ Власне з цієї причини семантичну деривацію у цьому випадку доцільно кваліфікувати за типом категоріального семантичного відношення.

² Показником максимального ступеня на шкалі можна вважати хабітуаліс – значення за ознакою “звичні дії”, що стають характеристиками властивостей суб'єкта” [5, с. 295].

³ Семантична деривація на основі імплікативних відношень передбачає виникнення імплікації у вихідні конструкції за ознакою позитивної або негативної реакції на деструктивний стимул. Такого типу ознаки формують так звану “буферну зону (імплікативну конструкцію)”, яка постачає інформацію імплікації похідній конструкції, пор.: Солоні оселедці викликали спрагу (вихідна конструкція) → [виникла негативна (гедоністична) реакція на стимул] (буферна зона) → Рішення викликало незадоволення (похідна конструкція).

5. Плу́нган В. А. Общая морфология: Введение в проблематику / Плу́нган В. А. – Изд. 2-е, испр. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 384 с.
6. СУМ : Словник української мови: В 11 т. / [За ред. Г. К. Білодіда]. – К. : Наукова думка, 1979. – Т. 1-11.
7. Урысон Е. В. "Несостоявшаяся полисемия" и некоторые ее типы / Е. В. Урысон // Семиотика и информатика: Сб. науч. ст. / Отв. ред. В. А. Успенский. – М. : Языки русской культуры ; Русские словари, 1998. – Вып. 36. – С. 226-261. – (Российская Академия наук. Всероссийский институт научной и технической информации).
8. Шатуновский И. Б. Семантика предложения и нереперентные слова (значение, коммуникативная перспектива, прагматика) / Шатуновский И. Б. – М. : Языки русской культуры, 1996. – 400 с. – (Международный университет природы, общества и человека "Дубна").
9. Dziudek. Komentarze [Электронный ресурс] / Dziudek. – Режим доступа до ресурсу : <http://riddle.jogger.pl/2007/04/08/polprzezroczyste-warstwy-overlay-i-okienka-div/>
10. SJP : Słownik Języka Polskiego [Электронный ресурс] : W 11 t. / [Pod redakcją Witolda Doroszewskiego]. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1997. – Т. 1-11.
11. USJP : Uniwersalny Słownik Języka Polskiego PWN [Электронный ресурс] : Płyta CD. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2004. – Wers. 1.0.